

Bortom vänstervind och högervåg

*Jenny Andersson, Nikolas Glover,
Orsi Husz & David Larsson Heidenblad*

Denna bok skildrar förändringar i Sverige under 1970-, 1980- och 1990-talen under etiketten *Marknadens tid*. 15 forskare verksamma inom idéhistoria, ekonomisk historia, politisk historia och arkitekturhistoria utvecklar sina perspektiv på vad vi beskriver som ett genomgripande skifte i det svenska samhället. Titeln *Marknadens tid* har blivit vår sammanfattande beteckning på en period som är mångfasetterad och komplex, men som samtidigt har en klar riktning. Under dessa decennier lyftes marknaden fram inte bara som en ekonomisk modell och övergripande politisk vision, utan även som utgångspunkt för omställningar som ibland presenterades som revolutionära, ibland som naturligt förankrade i välfärdsstatlig praxis. Marknaden förde med sig ett nyspråk, där drömmar om nya former av frihet och social rörlighet parades med föreställningar om att den folkhemsmodell som byggts under efterkrigstiden i själva verket var en tvångströja. Marknaden blev en metafor för en ny förväntningshorisont utifrån vilken nya former av gemenskap kunde skapas.

Man kan självfallet peka på att marknadens tid är resultatet av bakomliggande historiska processer som globalisering, finansialisering och individualisering – varav alla är välstuderade men oftast har betraktats var för sig. De processerna är i högsta grad synliga i vår bok, men det blir också i bidragen tydligt att dessa skeenden inte har en uppenbar form. Snarare tycks marknaden som idé, dröm och förväntan hålla ihop dessa processer, skänka dem legitimitet och ge dem riktning. Marknadsbegreppet blir därmed fundamentalt för en period full av paradoxer och undantag.

Det är intressant att historiker tagit lång tid på sig att samlat greppa marknadens tid. Den svenska samtidshistorien satt länge fast i relationen mellan vänstervind och högervåg.¹ Med den här boken vill vi frånga den dominerande historieskrivningen om svenskt 1900-tal, som utgått från en skarp uppdelning mellan "folkhemmet" (1930- till 1970-tal) och en efterföljande epok (1980-), som – beroende på ideologisk övertygelse – antingen kännetecknats av svek och förfall eller befrielse och framsteg.² Enskilda bidrag i forskningen, exempelvis idéhistorikern Martin Wiklunds studie av olika modernitetsföreställningar under 1900-talet, eller samtidshistorikern Bo Stråths diskussion av hur ett nytt slags "rörlighetsspråk" ersatte problemlösningar bundna till den svenska modellens samförståndsanda, har förvisso pekat på en bredare marknadsmodernism som bröt av mot "socialdemokratins tidsålder".³ Andra discipliner – statsvetenskap, sociologi, företagsekonomi – har gjort sitt för att utforska viktiga delar av de marknadsrevolutioner som kan skönjas inom exempelvis valfrihetsreformerna i välfärdssektorn, förskjutningen från övergripande planering till nya styrmodeller som NPM (*new public management*) och privatiseringar inom omsorg, bostäder och skola.⁴ Som historiker menar vi att marknadens tid inte kan avgränsas till studiet av enskilda reformer eller förvaltningspolitiska skeenden. Som historiskt problem rymmer marknadens tid omfattande spänningar, exempelvis i relationen mellan universalism och stigande ojämlikhet och mellan en nationellt orienterad välfärdsstatlig politisk kultur och internationalisering, globalisering och mångkultur. Många av förändringarna vi skildrar hade det gemensamt att de inbäddades i en övergripande föreställning om marknad som lösning och löfte. Hur kom det sig?

Marknadsvändningen

I denna bok riktar vi sökljuset bakom politiska reformprocesser och ideologiska skiften. Vi är istället intresserade av frågor om marknadens legitimitet och bevekelsegrunder. Vad var det som gjorde föreställningar om marknaden så dominanta under dessa årtionden? Vad betydde marknad för olika människor och grupper i Sverige? Var marknaden okänd eller bekant? Genom att ställa sådana frågor skriver vi in oss i ett

åtminstone delvis nytt och snabbt växande forskningsfält. Internationellt har bland historiker idag begrepp som *the market turn*, *markeds-vendingen* eller *market civilizations* använts för att beskriva just en genomgripande förändring, en form av revolution, som inom sig bär en fundamental dubbelrörelse mellan högtflygande institutionella processer och samhällsorganisation å ena sidan, mentalitetsförändringar, populärkultur och vardagsliv å den andra. En avgörande tanke i detta forskningsfält är att bakom de ideologiska vindkantringarna och den så kallade högergången fanns nyansrika sociala relationer, där marknadsförändringar på ett institutionellt plan på ofta paradoxala sätt hängde samman med marknadens intåg i människors vardags- och känsloliv.

Historikern Quinn Slobodian och statsvetaren Dieter Plehwe har exempelvis i en år 2022 utkommen bok breddat studiet av den så kallade nyliberalismens historia till studiet av vad de kallar *market civilizations*. De sällar sig därmed till den forskning som visat att marknadsordningar etablerat sig långt utanför de anglosaxiska länderna och samexisterar med mycket olika ideologier i Östeuropa liksom i det globala syd.⁵ Från närliggande perspektiv har de brittiska historikerna Florence Sutcliffe-Braithwaite och Ben Jackson menat att thatcherismen kan förstås som en växelverkan mellan ett ideologiskt högerprojekt ovanifrån och en förändrad arbetar- och medelklasskultur framvuxen redan under 1970-talet.⁶ I denna nedifrån-process växte, menar de, känslor av bitterhet inför välfärdsstaten och Labourpartiet, och en längtan efter nya former av social mobilitet. Särskilt pekar de på grupper vars identitet kanske inte alltid eller i första hand sammanföll med välfärdsstaten: taxiförare, hemmafruar, villaägare. Sutcliffe-Braithwaite talar samtidigt om en erosion av samhälleliga hierarkier ("a decline of social deference"), där både arbetare och tjänstemannagrupper i England slutade att känna en nedärvd vördnad inför samhällsstånd och rikedom. Denna process kan i sin tur ses som en följd av att välfärdsstaten under efterkrigstiden utjämnat levnadsvillkor och byggt upp livsförväntningar och sociala förhoppningar bland grupper vars förväntningshorisonter nu riktar sig långt utanför materiell trygghet och mot nya former av självförverkligande.⁷

I dessa skildringar beskrivs utvecklingen som en process med många rörliga delar: nya politiska lösningar och ideal uppifrån och utifrån möter

lokala kulturer och en inre marknadstillvändning hos den enskilde. Flera av kapitlen i denna bok utforskar just den inneboende dubbelheten i en process där skapandet av en marknad som yttre, samhällelig och politisk angelägenhet samspelar med att individer lär sig bli marknadsaktörer.⁸ Man kan formulera det som att detta är en viktig aspekt av det vi brukar tänka på som individualisering – och se det som en avgörande förändring i 1980- och 1990-talens social- och kulturhistoria.⁹ Vår förståelse skiljer sig därför något från de studier som stannat vid att studera specifika grupperns påverkan på politiken, exempelvis ekonomers eller näringslivsrepresentanters. Ett tidigt bidrag i den genren för svensk del var statsvetaren Kristina Boréus viktiga avhandling, *Högervåg* (1994), där hon beskrev hur ett nyliberalt språk tog över en rad arenor: debatten kring välfärdsstaten, biståndet, demokratin.¹⁰ Boréus studie föregick den amerikanske historikern Daniel Rodgers bok *Age of Fracture* (2011), som på ett liknande sätt skildrar hur marknadstänkande i USA förändrade områden så skilda som ekonomisk politik och kultur- och jämställdhetsdebatt. Gamla föreställningar om gemenskap och sammanhållning ersattes av tankar om individens frihet och rörlighet.¹¹

Mer nyligen har Boréus studie aktualiserats av ekonomhistorikern Rikard Westerberg, som skildrat hur det svenska näringslivet på 1970-talet intensifierade sin mobilisering för att vinna ett nytt slag om idéerna och befästa en marknadstanke som de uppfattade som hotad.¹² Westerbergs fokus på den organiserade högerns aktivitet kompletterar den amerikanska sociologen Stephanie Lee Mudges bok *Leftism Reinvented* (2018), som handlar om hur socialdemokratiska ekonomer från 1970-talet och framåt ”satte marknaden i centrum för sina resonemang, med klar inspiration från Friedrich Hayek och Milton Friedman”.¹³ På ett liknande sätt har historikern Ola Innset i boken *Markeds vendingen* (2019) analyserat den gradvisa norska omställningen från välfärdsstatlig, social styrning till ett alltmer dominerande marknadstänkande inom statsförvaltning och samhällsservice.¹⁴ Detta var en utveckling som till stor del drevs på inifrån det politiska etablissemangen, och Innset lägger särskild vikt vid de norska ekonomer som historikern Rune Slagstad betecknat som ”reformteknokrater”, vilka intog en position mellan den socialdemokrati som de ofta kom ifrån och den internationella nyliberalism som präglade deras förståelse av vetenskap och politik.¹⁵

Marknadsreformer tycks på många vis ha gått betydligt längre i Sverige än i de övriga nordiska länderna, inte minst inom välfärden.¹⁶ En tes är att marknaden haft en annan mentalitetshistorisk och kulturell ställning i Sverige än i Norge, Danmark och Finland. Det har även påpekats att i jämförelse med motsvarande organisationer i ett antal andra OECD-länder, inklusive Västtyskland och Storbritannien, var Svenska Arbetsgivareföreningen (SAF) i början på 1990-talet bland de absolut rikaste, med god marginal.¹⁷ I marknads segertåg över världen var Sverige alltså inte något undantag, snarare tvärtom, men i bokens kapitel syns tydligt att marknads ställning inte kan förklaras enbart genom idéöverföring utifrån, ett offensivt näringsliv eller en socialdemokrati som tappat riktningen. Dessa i sig viktiga faktorer samspelar med något annat, ett slags fundamental popularisering av marknadstanken. Hur gick det till?

Nyliberalismen och marknaden som läroprocess

Samtidigt som vi i *Marknadens tid* tar avstamp i, och söker skildra, marknadsvändningen, vill vi betona att historikernas konstruktion av en avgörande *market turn* under 1980- och 1990-talen rymmer en paradox. Marknaden var ju inte ny, varken som organisationsform och ekonomisk storhet eller som begrepp, metafor och dröm. Texterna i denna bok komplicerar den tidslinje i svensk samtidshistoria som tenderat att betona vissa avgörande brytpunkter: 4 oktober-demonstrationen mot löntagarfonderna (1983), daghem drivna i aktiebolagsform (1984), novemberrevolutionen som avreglerade kreditmarknaden (1985), friskole-reformen (1992), EU-inträdet (1994). Enskilda händelser som dessa bidrog visserligen på väsentliga sätt till att flytta marknadens gränser och sätta den i centrum för det politiska livet, i brott mot efterkrigstidens nationellt grundade välfärdsbygge. Men vår forskning visar att marknadens tid stod på en sammansatt idémässig grund. Bidragen i denna bok pekar på att det finns anledning att dra trådar längre bakåt i historien för att förklara hur 1980- och 1990-talens marknadsrevolution utvecklades och legitimerades i Sverige. Systemskitesdebatten i början av 1990-talet aktiverade ett arv av välfärdsstatlig historia, där privat och offentligt ofta hade samverkat inom ramarna för på olika sätt sårbara

kompromisser. Genom historien är det tydligt att sådana kompromisser omgärdades av starka moraliska föreställningar om marknadsdygder, om allmännyttan och om ordning.¹⁸ Man kan beskriva det som hände under decennierna efter 1970-talet som att marknaden lämnade sina ramar och sprängde ett historiskt moraliskt rum. Detta var inte på något sätt en enkel eller entydig process, den byggde i själva verket på komplicerade sociala allianser.

Här menar vi att forskningen hittills varit otillräcklig. Marknadsvändningen var ett motsägelsefullt fenomen, som bar olika rörelser och riktningar inom sig, och var del av en större omformulering av välfärdsstatlig kultur. Den krävde ett omfattande förankringsarbete – en produktion av nya idéer, beteendemönster och föreställningsvärldar – som inte sällan bottnade i djuprotade kulturella strömningar och populära tankefigurer. Vi kan visa att det under marknads-tiden ofta överfördes en välfärdsstatlig logik in i ett nytt språkbruk, eller att ibland, tvärtom, marknadsföreteelser kläddes i en från folkhemmet välbekant språkdräkt. Även marknaden krävde social ingenjörskonst, och välfärdsstatens aktörer i form av såväl näringsliv som folkrörelser var i högsta grad inblandade i att ”göra” marknad.¹⁹ Att betona liknande mönster av kontinuitet betyder inte att förminska konsekvenserna av marknads-tiden. Tvärtom blir frågan om bevekelsegrunder, legitimitet och de framtidsförväntningar som skrevs in i marknads-löften ännu viktigare i ljuset av vår kunskap idag om deras effekter.

Det är uppenbart att marknads-tiden präglas av en spänning mellan intentioner och konsekvenser. Vad man drömde om och trodde sig kunna förverkliga motsvarar inte alltid vad det blev. Detta är viktigt att komma ihåg när vi nu går in i en tid då många av marknadsförespråkarnas mest storslagna löften tycks krossas. Marknadsvändningen hade långsiktiga konsekvenser: å ena sidan en genomsnittligt höjd förmögenhetsnivå, å den andra en remarkabel förskjutning i förmögenhetsfördelning och ojämlikhetsnivåer som varit okända under hela efterkrigstiden. Vid 1970-talets ingång var Sverige ett av världens jämlikaste länder. Detta började att förändras under 1980-talet, och under decennierna därefter har effekterna av egendomsägande och kapital på inkomstfördelningen ökat.²⁰ Ersättningsnivåerna från pensioner och arbetslöshetsersättning har gått skarpt utför.²¹ Några av de drivande aktörerna i marknads-

vändningen kanske förutsåg – rent av önskade – sådana utfall, men långt ifrån alla. För många har dessa dramatiska konsekvenser lett till nostalgi eller sorg över ett samhälle som gått förlorat.²²

En avgörande tes i boken är att marknaden inte var resultatet av en osynlig hand. Marknader är arrangerade, iscensatta, planerade, och ständigt förhandlade. De bygger, som flera av författarna till denna bok visar, på maktutövning från myndigheter, organisationer och företag som sökt gripa in i människors liv och vardag för att få medborgarna att tänka och agera såsom det krävs för att systemet ska fungera.²³ Samtidigt är det många, individer och kollektiv, som allt oftare efter 1970 verkar ha sett marknaden som ett löfte och en lösning. Varför gjorde de det? Vilken marknad var det de såg? Vilka problem skulle den lösa? Sådana frågor intresserar oss i denna bok. Flera av kapitlen visar att social/kommersiell ingenjörskonst och drömmar om frihet och nya former av social rörelse gick hand i hand. På många sätt framstår det som att marknaden liksom en gång välfärdsstaten ytterst blev ett sätt att omforma relationen mellan individ och kollektiv och samspelet mellan medborgare och samhällliga institutioner. Detta pekar bortom en kliché om marknadsrevolutionen som en fråga om frihet och individuella rättigheter. Marknaden var inte någon neutral driftsform. Som imaginär plats för nya former av samhörighet och samlevnad var den snarare fylld av affekt, kanske till och med sensualitet. I detta vände den sig också mot en välfärdsstatlig kultur som ofta under 1970- och 1980-talen framställdes som grå och känslobefriad. Sett ur ett sådant perspektiv kan marknadisering alltså inte likställas med rationalisering.

Vi poängterar därför att ”marknaden” många gånger varit bredare och mer mångfasetterad än ett strikt, nyliberalt, egennyttomaximerande projekt, och att marknadsvändningen också är en större angelägenhet än näringslivets mobilisering. I själva verket kan man här både nyansera och understryka bilden av nyliberalismen som brott mot välfärdsstatlig kultur. Nyliberalismen var i hög utsträckning präglad av internationell idéöverföring, inte minst genom de nykonservativa och nyliberala idéer som fördes fram i Sverige av tankesmedjan Timbro (grundad 1978) och dess samarbetspartner, pr-byrån Kreab (grundad 1970).²⁴ Men samtidigt som det är uppenbart att viktiga delar av marknadsvändningen faktiskt ritades upp på Timbro, är det också viktigt att betona att

nyliberalismens marknadsbegrepp på många sätt skilde sig från andra förståelser av marknaden som också fanns i omlopp vid samma tid. En del av dessa var motreaktioner på nyliberala tolkningar, andra var uttryck för historiska uppfattningar av marknadsaktivitet som en form av strävan efter självförbättring och samhällsnytta.²⁵ Marknaden kan uppenbarligen innehålla mycket olika erfarenhetsrum och förväntningshorisonter: den kan medföra påbud uppifrån, men också kanalisera motstånd, hopp och sorg.²⁶

Som historiker får vi ständigt hantera att det är många som har snabba svar på frågor som gäller vår samtid och det nära förflutna. Inte minst har politiker, journalister och tankesmedjor tydliga föreställningar om orsaker, avsikter och utfall. Även i deras historieskrivning över de senaste decennierna finns tydliga syndabocker, hjältar och nyckelhändelser. Den mångtydighet i intention och förväntan som vi vill lyfta fram i den här boken skapar problem för den som letar efter sådana enkla berättelser. Men vi menar att den mångtydigheten är avgörande för att förstå samverkan mellan ideologi och folklighet i marknadsvändningens bevekelsegrunder.

Marknadens språk, människor och rum

Bidragen till denna bok återkommer alla till de historiska dimensioner som vi ovan betonat som väsentliga för att förstå vad som format marknadens tid i Sverige. Där finns de sociala allianserna: mellan folkrörelser och näringslivsintressen, mellan sub- och elitkultur. Vi finner möten mellan vardagsnära praktiker och planerade påverkanskampanjer, mellan officiella marknadsanpassningsprojekt och människors sätt att organisera sina liv. Där finns exempel på mobiliseringen av långa historiska rötter, och bruket av välfärdsstatens värderingar och ideal, för att legitimera marknadens ökade roll. Och vi ser hur nya marknadsbegrepp och -moraliteter både byggde på och trängde ut äldre förståelser. Varje kapitel i boken utgår från en bild eller ett tidsdokument hämtat ur vårt källmaterial. Tematiskt är boken indelad i tre delar: "Marknadens språk", "Marknadens människor" och "Marknadens rum". I slutet på varje kapitel finns några förslag på vidareläsning i boken.

I "Marknadens språk" undersöker fem forskare hur en ny marknadskultur kom att byggas kring retoriska konstruktioner som ofta tog över ett språk från näringslivet med begrepp som vinst, investering och kapital, men som också förde ihop sådana begrepp med föreställningar om frihet och starka individer. Detta språk tycks på olika sätt ha erbjudit lösningar på 1970-talets politiska motsättningar, exempelvis striden om löntagarfonderna, nya genusrelationer eller sprickor i förhållandet mellan arbetar- och konsumentintresse. I ett nytt marknadstilltal fanns en förhoppning om en väg ur årtionden av kristänkande. På 1980-talet var marknadsekonomin misslyckanden under sent 1800- och 1930-tal glömda och en skön ny tid stod för dörren.

Varför blev just marknadslösningar utfallet av en byråkratikritik som i själva verket hade följt välfärdsstatens historia? Carl Marklund beskriver i "Krångla lagom!" hur en kritik av välfärdsstaten som en särskild form av byråkrati råder från 1960-talet och framåt. Medborgarna upplevde att svenska myndigheter var "krångliga" att ha att göra med och politikerna upptäckte att de blivit allt svårare att styra. Välfärdsstatskritik var alltså ett väletablerat fenomen, men lösningarna byttes gradvis ut: marknaden kom runt 1980 att framställas från politiskt håll som ett icke-byråkratiskt och därför frigörande alternativ. Svaret på "krånglet" blev introduktionen av valfrihet; svaret på ostyrbarheten blev, kanske något paradoxalt, privatisering.

Oberoende, självförverkligande och frihetssträvan blev också viktiga hållpunkter för en ungdomsgeneration på 1980-talet. Här fanns det en rörelse underifrån som med inspiration från USA samlades kring nya idéer och satte avtryck även i populärkulturen genom svartklubbar och importerade amerikanska smuggelprodukter. Jenny Andersson diskuterar i sitt kapitel "Du har fullständiga rättigheter" hur Frihetsfronten, skapad 1990 ur tidskriften *Nyliberalens* redaktion, förknippade en kommande marknadsrevolution med ett radikalt frihetsbegrepp som i sig var väsentligt annorlunda än den nyliberala vision om marknadsekonomi som kom från Timbro. Detta nya frihetsbegrepp gav upphov till och spreds i samhället genom nya populärkulturella företeelser, såsom nattklubbar, videofilmer och illegala spritserveringar.

Det svenska näringslivet initierade flera opinionsbildande kampanjer där en marknadsvokabulär tillämpades på nya områden och riktades

till nya målgrupper. Elin Åström Rudbergs kapitel "Satsa på dig själv!" undersöker en mycket uppmärksammas näringslivskampanj från 1979 riktad mot ungdomar. Den var en del av en större näringslivsoffensiv som sökte få människor att bejaka och omfamna marknaden. Kampanjens nya tilltal bar på en dröm om ett nytt samhälle som skulle uppnås genom egenintresse och entreprenörskap. Åström Rudberg belyser även de reaktioner som kampanjen utlöste i en tid präglad av en tilltagande konflikt mellan arbete och kapital, liksom hur det individualistiska budskapet enligt SAF:s och Kreabs egna undersökningar landade hos den främsta målgruppen, ungdomarna. En annan kampanj från det svenska näringslivet, sjuåttio-talet står i fokus i Andreas Mørkved Hellenes "Positiva Sverige". Satsningen hade ambitionen att mobilisera den nationella identiteten som en ekonomisk tillgång. Syftet var att förändra Sverige-bilden genom att återuppliva svunna tiders nationalistiska symboler och införliva dem i ett marknadstillvänt varumärkesspråk. Kampanjen riktade sig inte bara till det svenska folket – som skulle känna gemenskap och stolthet över svenska företag, uppfinningar och exportframgångar – utan skulle även tilltala internationella investerare, konsumenter och turister. Arbetet fick direkt inflytande på näringspolitiken och utlandsinformationen och lade grunden för Sveriges självrepresentation vid inträdet i EU, som ett gammalt kulturland med en modern marknadsekonomi.

Världsmarknaden som tolkningsram blir viktig även för Erik Bengtsson som i "Arbetsmarknadens marknadsanpassning" diskuterar avtalsrörelser som ett slags iscensatt spektakel som förändrades i grunden under andra halvan av 1900-talet. Genom att framhäva kontrasterna mellan 1950- och 1960-talens mediala språkbruk om löneförhandlingar som uttryck för ett koordinerat nationellt projekt och 2000-talets gängse terminologi om lönesättning som signaler till en uppsättning marknadsaktörer och -relationer, belyser Bengtsson hur marknadens tid omstöpte centrala sociala gemenskaper. Genom pressens förändrade representation av parternas bud och genom att ekonomiska experter tilläts värdera vems intressen som skulle anses vara viktigast, ålades i praktiken arbetstagarna att ta hänsyn till såväl världsmarknadens förväntningar och konkurrensförhållanden som svenska låntagares och

konsumenters intressen. Arbetsmarknaden var gammal, men de sociala normer som format den hade förändrats i grunden.

Under rubriken ”Marknadens människor” har vi samlat fem texter om hur föreställningar om marknaden också förde med sig tankar om nya typer av subjekt, ja nya personligheter för marknadssamhället.²⁷ Marknadstankar fick gehör inom områden som handlade om familjeliv och omsorg, vardagsliv, fritid och självförverkligande.

Under den period som boken skildrar förändrades maktförhållandena mellan män och kvinnor, bland annat genom viktiga reformer för särbeskattning av makar (1971) och föräldraförsäkring som kunde utnyttjas av båda föräldrarna (1974). Barnomsorgen byggdes ut och reformerades först i det offentliga regi, men redan under 1980-talet debatterades frågan om statsbidrag till privata förskolor. Medan feminister från vänster fann orsakerna till kvinnors underordning i det kapitalistiska systemet kunde tankar om kvinnors oberoende och jämställdhet också få näring av dåtidens individualistiska strömningar och av nya teorier om humankapital. Helena Tolvhed undersöker i ”Kvinnor – ta hand om privatiseringen av den offentliga sektorn” hur Moderata kvinnoförbundet tog del i 1980-talets marknadsvändning och bidrog till att skapa en ny berättelse om kvinnor och marknadsekonomi. Internationell forskning har visat att marknadsvänliga, nyliberala politiker i Storbritannien och USA fortsatte att förlita sig på enförsörjarfamiljen och kvinnors hemarbete som ett substitut för statlig socialpolitik.²⁸ Men Tolvhed visar här att de svenska moderatkvinnorna, som under det föregående decenniet i stor utsträckning hade övergivit detta traditionella familjeideal, istället såg marknaden som en lösning på jämställdhetsfrågan, tolkad i termer av kvinnors möjlighet att uppnå sin ”fulla potential”. På liknande sätt kritiserades det ”manliga” löntagarfondsförslaget på grund av att det ytterligare skulle cementera mansdominansen inom produktionssektorn. Här utkristalliserades en dröm om en marknad som kan humanisera snarare än avhumanisera samhällslivet, genom att erbjuda utrymme för flexibilitet och mänsklig särart.

Flexibilitet och det mänskliga är även ledord i Linnea Tillemas ”Att frigöra ’mänskliga resurser’”, som med utgångspunkt i så kallad sensitivitetsträning sätter ambitionen att omvandla känslor till mänskligt

relationskapital i fokus. Sensitivitetsträningen lanserades på 1970-talet för att lära företagsledare hur de skulle frigöra och utnyttja sina känslor och träna upp en emotionell lyhördhet i företagsorganisationen. Tillema visar hur den snabbt växande konsultbranschen skapade en marknad av den läroprocess som skulle åstadkomma en inre marknadstransformation. Hon pekar även på att sensitivitetsträning marknadsfördes som svar på decenniets konflikter mellan arbete och kapital. Istället för löntagarfonder, ekonomisk demokrati och medinflytande erbjöds här något Tillema sammanfattar som ”emotionell demokrati”.

Samtidigt som mänskliga känslor omdefinierades som marknadstillgångar, skulle vanliga svenskar lära sig nya sätt att räkna, planera och hantera sina pengar och sin tid. Detta var en del av en process som ofta benämns vardagslivets finansialisering och som inte bara handlar om att vanliga människors ekonomi sammanflätas alltmer med finansmarknaderna, utan också om att ett nytt tankesätt, en finansiell marknadslogik, genomsyrar vardagens praktiker.²⁹ Denna vardagslivets finansialisering utmärks å ena sidan av ett breddat aktie- och fondsparande (också det ett svar på löntagarfondsförslaget), såsom med det vid millennieskiftet reformerade pensionssystemet som gjort oss alla till aktieinvesterar.³⁰ Å andra sidan har vi under de senaste 30–40 åren också bevittnat en utbredd och växande privat skuldsättning, såväl genom bostadslån som konsumtionskrediter.³¹

Aktieinvesteringens konst lärdes ut till gemene man bland annat genom den återkommande populära tävlingen Aktie-SM, som David Larsson Heidenblad skriver om i ”Marknadsleken”. Tävlingen lanserades 1979 och erbjöd en dröm om en finansmarknad tillgänglig för alla. Kampanjen drevs av Sparbankerna, tidningen *Veckans Affärer* och den relativt nybildade stiftelsen Aktiefrämjandet, en ideologisk blandorganisation i vilken socialdemokratiska och liberala politiker och opinionsbildare samarbetade med näringslivsföreträdare. Orsi Husz ”Kreditkortskriget” pekar på en liknande läroprocess – eller snarare avlärande – vad gäller konsumtion, låntagande och kredit. Praktiken att handla på kredit spreds brett redan innan 1980-talets avregleringar trädde i kraft. Lanseringen av Konsums kreditkort utlöste 1978–79 en sammandrabbning mellan ett invant motstånd mot skuldsättning och ett nytt finansiellt tänkande där kredit framställdes som ett slags retroaktivt

sparande. Idén om individuella konsumenters frihet att välja ställdes mot kooperationens kollektivistiska ideal när kreditkortet blev både en symbol och ett praktiskt redskap för en ny privatekonomisk moral.

Låntagaren och investeraren skulle således drivas av samma marknadslogik som inte bara gällde pengar utan också andra resurser som exempelvis tid. Charlotte Nilssons ”En marknad för tid” behandlar en ny kommersiell rörelse som under namnet *time management* lärde ut tidsplanering. Också den var en del av en framväxande konsultbransch. Metoderna, som till en början riktades mot näringslivet, nådde under 1990-talet även vanliga människor, inklusive skolor och ungdomar bland annat genom populariseringen av planeringskalendern Filofax. Till skillnad från den så kallade taylorismens industriella tidsscheman handlade de nya metoderna om att planera för individuell flexibilitet, högre produktivitet, till och med ett bättre liv.

De fem författarna som bidrar till ”Marknadens rum” fokuserar på förändrade föreställningar om *var* marknader finns, och hur detta under 1970-, 1980- och 1990-talen kom att få konsekvenser för hur svenskarna förhållit sig till bostaden, staden, nationen och omvärlden. Den stora process som benämns globalisering har i människors liv tagit sig olika konkreta uttryck: lockande karriärmöjligheter, förlorade arbetstillfällen, nya boendevanor, förändrade stadsbilder. Avregleringar av internationella kapital- och valutamarknader har varit väsentliga drivkrafter till att marknaden blivit ett globalt och också virtuellt rum.

Det illustreras tydligt genom börsen, som ofta har setts som den optimala marknadsplatsen.³² I ””Vi skapar en ny marknad! Vill du vara med?”” skriver Oskar Broberg om Stockholmsbörsens omvandling. Aktiebörsens tidigare nationella gränser utmanades av internationalisering och avreglering, dess rumsliga gränser av digitaliseringen. Vissa nyckelpersoner samt organisationer som Optionsmäklarna, Handelshögskolan i Stockholm och Finansdepartementet verkade med hjälp av den nya finansiella teorin inte bara för att introducera nya instrument som derivat och optioner, utan också för att etablera en ny föreställningsram om finansmarknaden. En äldre, moraliserande syn på börsen som kasino eller en mer positiv, som ett serviceorgan i allmänhetens tjänst, ersattes under 1980- och 1990-talen med ett narrativ om börsen som informationscentral och ”fullsorterad finansbutik”.

Att marknadens rum vidgades krävde en ny förståelse av det nationellas betydelse både av företag och av arbetare. Nikolas Glover studerar 1970-talets politiska strider kring multinationella företag och visar att de lärde svenskar förstå den nationella gemenskapens nya förutsättningar ”i världsmarknadens tid”. För att Sverige skulle vara konkurrenskraftigt behövde svenska arbetare förstå att företagsstyrelsernas intressesfär och kapitalmarknadernas rum inte kunde begränsas av landets ekonomi. Glover belyser betydelsen av kollektiva grupptillhörigheter på en ny global marknad: vad var det egentligen för gemensamma intressen som svenska arbetare hade med de internationella facken, sina multinationella arbetsgivare och det mellanstatliga FN? Vad betydde det att ett företag var svenskt när det investerade mer utomlands än i Sverige?

Både globalisering och finansialisering var viktiga bakgrundsfaktorer till en dramatisk socialhistorisk utveckling. Nya rikedomar satte sitt avtryck i populärkultur, konsumtion, konst och litteratur. Storstaden, inte minst Stockholm, blev på många sätt den symboliska geografin för en ny marknadskultur, inte sällan förlöjligad med nyord som yuppies och finansvalpar. Klara Arnberg beskriver i sitt kapitel ”Allt ska bort!” hur stadsrummet förändrades av förväntan om en framtida kommersialiserad men också estetiserad stad. Arnberg uppehåller sig vid Klara norra kyrkogata och visar på spänningarna mellan motstridiga marknadslogiker under 1970- och 1980-talen: å ena sidan floran av porrbutiker och sexklubbar som huserade i äldre byggnader med låga hyror, å andra sidan den politiska viljan att genom modernisering och nybyggnation göra staden attraktiv för företagsinvesteringar och köpstarka turister. Medan småföretagarna på Klara norra kyrkogata konkurrerades ut eller avhystes till stora skadestånd, ansågs efterhand en annorlunda, mer städad företagsverksamhet i de upprustade gamla pittoreska kvarteren attrahera *rätt* sorts pengar och besökare.

Stockholmsförorten Tensta befann sig på 1980- och 1990-talen i skuggan av innerstadens marknadstillvända upprustning. I ”Delegerad frihet” visar Helena Mattsson hur de politiska initiativen att förnya miljonprogramsområdena togs som ett sätt för allmännyttan att konkurrera med bostadsrättsmarknaden genom att utlova ökad valfrihet och mer boendeinflytande. Dessa emancipatoriska ambitioner

reducerades dock snart till överförandet av ansvaret för boendemiljön från de kommunala ägarna till de boende. Marknadslösningar och resursbrist, större individuell frihet och mindre möjlighet att påverka fastigheternas gradvisa förfall – förändringarna kom hand i hand då bostadsbestånden till slut såldes ut och blev föremål för handel på den internationella fastighetsmarknaden. Den radikala omvärderingen av olika boendeformers värde under marknadens tid belyses slutligen även av Liza Jakobsson. I kontrast till de hyresrättsprojekt som Helena Mattsson studerar, visar Jakobsson hur marknadstänkande framgångsrikt lärdes ut till bostadsrättsägare under 1980- och 1990-talen. Här spelade mäklarna en central roll som marknadsingenjörer genom att främja ett nytt sätt att se på relationen mellan det egna hemmet, dess ekonomiska värde och möjligheterna till ”bostadskarriär”. En förutsättning för de eskalerande bostadspriserna var att köpare lärde sig värdet av sina bostadsdrömmar, att de hem som skulle säljas avpersonifierades till köpobjekt och att säljaren överlämnade presentationen till en professionell mäklare. Ökad bostadssegregation, som politiskt målades upp som en mardröm, kunde ur ett marknadsperspektiv framställas som en dröm: ökad prisdifferentiering bidrog till en större efterfrågan på attraktiva objekt och högre priser i eftertraktade områden.

Marknadens nya dygder

I marknadens tid finns alltså både brott mot och kontinuitet med välfärdsstatens historia, och också linjer som löper bakåt i tiden för möjligen aldrig avslutade förlopp från frihetstiden, sekelskiftet 1900 och mellankrigstid. Vi har på olika ställen pekat på denna kronologiska pluralitet, även om bokens fokus ligger på perioden efter 1970. Kapitlen skildrar hur marknad som institution och symbolik fylldes med föreställningar om svensk universalism, om samarbete och social rörelse, men också om framtidstro och nya förhoppningar om individuell frihet. Vi visar hur marknadsprocesser på ibland kontraintuitiva sätt skriver in sig i den svenska politiska och sociala historien, och hur vad som var tänkt att bli en sak ofta blev något helt annat. Vi visar att med marknadens genomslag följde ett nytt språkbruk, och en ny kulturell föreställningsvärld,

men också hur marknaden på många sätt kunde omfatta det gamla folkhemmets föreställningsvärld och integrera den i något nytt. Ibland erbjöd marknaden frihet, ibland krävde den nya former av disciplin och inordning. Kanske kan man framför allt se marknadens tid som ett slags läroprocess, ett omständligt skifte av lärda former av marknadsagerande mot ett fostrande av nya dygder.

Noter

- 1 Hans De Geer, *I vänstervind och högervåg: SAF under 1970-talet* (Stockholm: Allmänna förlaget, 1989); Kim Salomon, *Rebeller i takt med tiden: FNL-rörelsen och 60-talets politiska ritualer* (Stockholm: Rabén Prisma, 1996); Anders Frenander, *Debattens vågor: Om politisk-ideologiska frågor i efterkrigstidens svenska kulturdebatt* (Göteborg: Institutionen för idé- och lärdomshistoria, 1999); Kjell Östberg, *1968 – när allting var i rörelse: Sextiotalradikaliseringen och de sociala rörelserna* (Stockholm: Prisma, 2002); Johan Stenfeldt, *Dystopiernas seger: Totalitarism som orienteringspunkt i efterkrigstidens svenska idédebatt* (Höör: Agering, 2013); Kjell Östberg & Jenny Andersson, *Sveriges historia: 1965–2012* (Stockholm: Norstedts, 2013); Anders Ivarsson Westerberg, Ylva Waldemarson & Kjell Östberg (red.), *Det långa 1990-talet: När Sverige förändrades* (Umeå: Boréa, 2014); Svante Nordin, *Sveriges moderna historia: Fem politiska projekt 1809–2019* (Stockholm: Natur & Kultur, 2019); Håkan Blomqvist & Werner Schmidt (red.), *Efter guldåldern: Arbetarrörelsen och fordismens slut* (Stockholm: Carlssons, 2012).
- 2 Som Nils Edling visat var folkhemmet ett relativt obetydligt politiskt begrepp fram till 1990-talet, då det användes av kritiker och försvarare av en svunnen epok. Nils Edling, "The Languages of Welfare in Sweden", i Nils Edling (red.), *The Changing Meanings of the Welfare State: Histories of a Key Concept in the Nordic Countries* (New York: Berghahn Books, 2018).
- 3 Martin Wiklund, *I det modernas landskap: Historisk orientering och kritiska berättelser om det moderna Sverige mellan 1960 och 1990* (Eslöv: Symposion, 2006); Bo Stråth, *Mellan två fonder: LO och den svenska modellen* (Stockholm: Atlas, 1998); Francis Sejersted, *Socialdemokratins tidsålder. Sverige och Norge under 1900-talet* (Nora: Nya Doxa, 2005). Se även Johanna Ringarp, *Professionens problematik: Lärarkårens kommunalisering och välfärdsstatens förvandling* (Göteborg & Stockholm: Makadam, 2011); Helena Hill & Andrés Brink Pinto, *Social Movements in 1980s Sweden: Contention in the Welfare State* (Heidelberg: Springer, 2023).
- 4 Bo Rothstein & Jonas Bergström, *Korporatismens fall och den svenska modellens kris* (Stockholm: SNS, 1999); Paula Blomqvist & Bo Rothstein, *Välfärdsstatens nya ansikte: Demokrati och marknadsreformer inom den offentliga sektorn* (Stockholm: Agora, 2000); Laura Hartman (red.), *Konkurrensens konsekvenser: Vad händer med svensk välfärd?* (Stockholm: SNS, 2011); Henrik Jordahl (red.), *Välfärdstjänster i privat regi: Framväxt och drivkrafter* (Stockholm: SNS, 2013); Jenny Björkman, Björn Fjæstad & Susanna Alexius, *Alla dessa marknader* (Göteborg & Stockholm: Makadam, 2014); Marie Sallnäs & Stefan Wiklund, *Socialtjänstmarknaden: Om marknadsorientering*

- och konkurrensutsättning av individ- och familjeomsorgen (Stockholm: Liber, 2018); Per Kornhall, Sten Svensson, Majsa Allelin & Bo Karlsson, *När skolan blev en marknad: Trettio år med friskolor* (Stockholm: Natur & Kultur, 2022).
- 5 Quinn Slobodian & Dieter Plehwe, *Market Civilizations: Neoliberals East and South* (Amsterdam, Zone Books, 2022). Se även Johanna Bockman, *Markets in the Name of Socialism: The Left-wing Origins of Neoliberalism* (Stanford: Stanford University Press, 2011); Philipp Ther, *Die neue Ordnung auf dem alten Kontinent* (Berlin: Suhrkamp, 2016); Cornel Ban, *Ruling Ideas: How Global Neoliberalism Goes Local* (New York: Oxford University Press, 2016).
 - 6 Ben Jackson & Robert Saunders, *Making Thatcher's Britain* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012); Aled Davies, Ben Jackson & Florence Sutcliffe-Braithwaite, *The Neoliberal Age? Britain since the 1970s* (London: UCL Press, 2021); Amy Edwards, *Are We Rich Yet? The Rise of Mass Investment Culture in Contemporary Britain* (Oakland: University of California Press, 2022).
 - 7 Florence Sutcliffe-Braithwaite, *Class, Politics, and the Decline of Deference in England, 1968–2000* (Oxford: Oxford University Press, 2018); Carl-Filip Smedberg, *Klassriket: Socialgruppsindelningen som skillnadsteknologi under 1900-talet* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2022).
 - 8 Om den senare processen, se Nikolas Rose, *Governing the Soul: The Shaping of the Private Self* (London: Routledge, 1989); Nikolas Rose, *Inventing Our Selves: Psychology, Power, and Personhood* (New York: Cambridge University Press, 1996); Micki McGee, *Self-Help, Inc.: Makeover Culture in American Life* (Oxford: Oxford University Press, 2005); Ulrich Bröckling, *The Entrepreneurial Self: Fabricating a New Type of Subject* (Thousand Oaks: SAGE, 2016); Daniel Fridman, *Freedom From Work: Embracing Financial Self-Help in the United States and Argentina* (Stanford: Stanford University Press, 2017); Elizabeth Popp Berman, *Thinking Like an Economist: How Efficiency Replaced Equality in U.S. Public Policy* (Princeton: Princeton University Press, 2022).
 - 9 Anders Burman & Lena Lennerhed (red.), *Sekelslut: Idéhistoriska perspektiv på 1980- och 1990-talen* (Stockholm: Atlas Akademi, 2011); Adrienne Sörbom, *Vart tar politiken vägen? Om individualisering, reflexivitet och görbarhet i det politiska engagemanget* (Stockholm: Stockholms universitet, 2002).
 - 10 Kristina Boréus, *Högervåg: Nyliberalismen och kampen om språket i svensk debatt 1969–1989* (Stockholm: Tiden, 1994).
 - 11 Daniel Rodgers, *Age of Fracture* (Cambridge: Belknap, 2011).
 - 12 Rikard Westerberg, *Socialists at the Gate: Swedish Business and the Defense of Free Enterprise, 1940–1985* (Stockholm: Stockholm School of Economics, 2020).
 - 13 Stephanie Lee Mudge, *Leftism Reinvented: Western Parties from Socialism to Neoliberalism* (Cambridge MA: Harvard University Press, 2018).
 - 14 Ola Innset, *Markedsvendingen: Nyliberalismens historie i Norge* (Oslo: Fagbokforlaget, 2019). För Danmark, se Søren Kolstrup, *Forandringens årti – mellem velfærd og nyliberalisme 1990–2001* (København: Frydenlund, 2022). För Sverige, se även Avner Offer & Gabriel Söderberg, *The Nobel Factor: The Prize in Economics, Social Democracy, and the Market Turn* (Princeton: Princeton University Press, 2016).
 - 15 Innset 2019; Rune Slagstad, *De nasjonale strateger* (Oslo: Pax, 1998); Per Lundin & Niklas Stenlås, ”The Reform Technocrats: Strategists of the Swedish Welfare State, 1930–60”, i Joris Vandendriessche, Evert Peeters & Kaat Wils (red.), *Scientists’*

- Expertise As Performance: Between State and Society, 1860–1960* (Abingdon & New York: Routledge, 2015); Åsa Lundqvist & Klaus Petersen, *In Experts We Trust: Knowledge, Politics, and Bureaucracy in Nordic Welfare States* (Odense: University Press of Southern Denmark, 2010)
- 16 Om den ökade ojämlikheten i Norden och särskilt i Sverige, se Nordic Policy Review 2018: *Increasing Income Inequality in the Nordics*, utg. Nordic Council of Ministers, s. 21.
 - 17 Victor A. Pestoff, "Globalization and Swedish Business Interest Associations in the Twenty-first Century", i Wolfgang Streeck, Jürgen R. Grote, Colker Schneider & Jelle Visser (red.), *Governing Interests: Business Associations Facing Internationalization* (London: Routledge, 2006), s. 86.
 - 18 Stig-Björn Ljunggren, *Folkhemskapitalismen: Högers programutveckling under efterkrigstiden* (Uppsala: Uppsala universitet, 1992); Magnus Linnarsson, *Problemet med vinster: Riksdagsdebatter om privat och offentligt under 400 år* (Lund: Nordic Academic Press, 2017); Mats Hallenberg, *Kampen om det allmänna bästa: Konflikter om privat och offentlig drift i Stockholms stad under 400 år* (Lund: Nordic Academic Press, 2018); Claes Ohlsson, Victor Wahlstrand Skärström & Henrik Björck, "The Market as a Concept in Swedish Parliamentary Records from 1867 to 1970: A Mixed Methods Study", *Proceedings of the Digital Parliamentary Data in Action* (2022); Alf Sjöblom, *Trygghet som handelsvara: Privat folkförsäkring i det framväxande välfärdssamhället 1900–1950* (Stockholm: Stockholms universitet, 2016).
 - 19 Orsi Husz & Nikolas Glover, "Between Human Capital and Human Worth: Popular Valuations of Knowledge in 20th-Century Sweden", *Scandinavian Journal of History* 44:4 (2019); Orsi Husz & Karin Carlsson, "Marketing a New Society or Engineering Kitchens? The Swedish Consumer Agency and IKEA in the 1970s", i Jan Logemann, Gary Cross & Ingo Köhler (red.), *Consumer Engineering: Marketing Between Planning Euphoria and the Limits of Growth, 1930s–1970s* (Cham: Palgrave Macmillan, 2019).
 - 20 Rolf Aaberge & Erik Bengtsson, "Survey Article: Long-run Evolution of Income Inequality in the Nordic Countries", *Scandinavian Economic History Review* (kommande); Andreas Cervenka, *Girig-Sverige: Så blev folkhemmet ett paradys för de superrika* (Stockholm: Natur & Kultur, 2022).
 - 21 Kenneth Nelson, "Lower Unemployment Benefits and Old-age Pensions is a Major Setback in Social Policy", *Sociologisk forskning* 54:4 (2017).
 - 22 Jenny Andersson, *När framtiden redan hänt: Socialdemokratin och folkhemsnostalgin* (Stockholm: Ordfront, 2009); Katarina Barrling & Cecilia Garme, *Saknad: På spaning efter landet inom oss: Essä* (Stockholm: Mondial, 2022).
 - 23 T.ex. Orsi Husz & David Larsson Heidenblad, "The Making of Everyman's Capitalism in Sweden: Micro-infrastructures, Unlearning, and Moral Boundary Work", *Enterprise & Society* 24:2 (2023).
 - 24 Sture Eskilsson, *Från folkhem till nytt klassamhälle: Ett högerspöke berättar* (Rimbo: Fischer & Co, 2005); Ben Jackson, "The Think-tank Archipelago: Thatcherism and Neoliberalism", i Ben Jackson & Robert Saunders, *Making Thatcher's Britain* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012); Westerberg 2020.
 - 25 Se t.ex. Peder Aléx, *Konsumera rätt – ett svenskt ideal: Behov, hushållning och konsumtion* (Lund: Studentlitteratur, 2003).

- 26 Davies, Jackson & Sutcliffe-Braithwaite 2021. Om begreppen erfarenhetsrum och förväntningshorisont se Reinhard Koselleck, *Erfarenhet, tid och historia: om historiska tidens semantik* (Göteborg: Daidalos, 2004).
- 27 Den foucauldianskt inspirerade forskningen om governmentality och de nya subjektpositioner som skapas av marknadens budskap och mekanismer är omfattande. Se t.ex. Rose 1996; Pat O'Malley, *Risk, Uncertainty and Government* (London: Glass House, 2004); Rob Aitken, *Performing Capital: Toward a Cultural Economy of Popular and Global Finance* (New York: Palgrave Macmillan, 2007); Bröckling 2016.
- 28 Melinda Cooper, *Family Values: Between Neoliberalism and the New Social Conservatism* (New York: Zone Books, 2017); Ben Jackson, "Free Markets and Feminism: The Neo-liberal Defence of the Male Breadwinner Model in Britain, c. 1980–1997", *Women's History Review* 28:2 (2019), s. 297–316.
- 29 Randy Martin, *Financialization of Daily Life* (Philadelphia: Temple University Press, 2002); Aitken 2007; Paul Langley, *The Everyday Life of Global Finance: Saving and Borrowing in Anglo-America* (Oxford: Oxford University Press, 2008); Greta Krippner, *Capitalizing on Crisis: The Political Origins of the Rise of Finance* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011); Erik Andersson, Oskar Broberg, Marcus Gianneschi & Bengt Larsson (red.), *Vardagslivets finansialisering* (Göteborg: Centrum för konsumtionsvetenskap, 2016).
- 30 Urban Lundberg, *Juvelen i kronan: Socialdemokraterna och den allmänna pensionen* (Stockholm: Hjalmarson & Högberg, 2003); Urban Lundberg (red.), *Mellan folkbildning och fondrådgivning: Nya perspektiv på pensionssystemet* (Stockholm: Institutet för framtidsstudier, 2007); Claes Ohlsson, *Folkets fonder? En textvetenskaplig studie av det svenska pensionssparandets domesticering* (Göteborg: Göteborgs universitet, 2007); David Larsson Heidenblad & Charlotte Nilsson, "Ungdomslivets finansialisering: Skapandet av en aktiekultur för och av unga i Sverige, 1985–1994", *Historisk Tidskrift* 143:4 (2022); Jane Pettersson, *Governing Citizens in the Age of Financialization: A Study of Swedish Financial Education* (Göteborg: Göteborgs universitet, 2022).
- 31 Lars Ahnland, "Survey Article on Nordic Financialisation in the Long Run", *Scandinavian Economic History Review* (elektronisk förhandspublicering 2022), s. 1–11.
- 32 Mats Larsson (red.), *Stockholmsbörsen på en förändrad finansmarknad* (Stockholm: Dialogos, 2016).